

ساخت‌وساز در مکه و مدینه و راه‌های حج: فعالیت‌های عمرانی ممالیک، ایلخانان، و دیگران در بستر حج (قرون هفتم و هشتم هجری)^۱

سیده سعیده عقیلی^۲

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران

مهدی عبادی

دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

در قرن‌های هفتم و هشتم هجری، ایلخانان، ممالیک و دیگران، با هدف حفظ سیادت بر دارالاسلام و کسب مشروعیت دینی به ساخت‌وساز در راه‌های حج و در حجاز روی آوردند. ممالیک پس از احیای خلافت عباسی در قاهره، در پی انتساب لقب خادم الحرمین الشریفین به خودشان، توجه فراوانی به مکه و مدینه نشان دادند. در آغاز سلاطین مملوکی با توجه به این دعوی که حجاز بخشی از قلمرو آنها محسوب می‌شود، از فعالیت‌های عمرانی حکام مناطق دیگر جهان اسلام ممانعت به عمل می‌آوردند و بازسازی مسجدالحرام و مسجدالنبی، ایجاد تسهیلات رفاهی در حجاز و مسیرهای منتهی به حج و اسکان حج گزاران از طریق اختصاص موقوفه‌ها را به صورت اختصاصی به انجام رساندند. پس از اسلام‌پذیری ایلخانان ایران، آنها نیز تلاش کردند از ظرفیت مشروعیت‌بخشی حج به نفع خود استفاده نمایند. در پی این تحول، تلاش برای تسهیل در امر حج‌گزاری مسلمانان مناطق شرقی جهان اسلام و توجه به مسائل و امور حجاز به‌عنوان بخشی از سیاست دولت ایلخانان درآمد. در واقع از این زمان به بعد، رقابت سیاسی و تقابل نظامی مملوکی - ایلخانی، حداقل در حجاز با محوریت حج و حج‌گذاری چهره متفاوتی به خود گرفت که حاصل آن افزایش سازندگی و فعالیت‌های عمرانی-تمدنی در مکه و مدینه بود.

کلیدواژه‌ها: عصر ایلخانی - مملوکی، حج‌گزاری، عمران حجاز، مکه، مدینه.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۲۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۳

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): aghilisaeideh@gmail.com

مقدمه

فریضه حج و اهمیت امر حج‌گذاری بر مسلمانان، به واسطه نیاز آن به امکانات و تسهیلات لازم، همواره و در اغلب ادوار تاریخی زمینه مطلوبی را برای فعالیت‌های عمرانی-تمدنی در سرزمین حجاز، مکه و مدینه فراهم کرده است. از این رو، مسلمانان پیوسته توجه ویژه‌ای به انجام فعالیت‌های عمرانی مورد نیاز حجاج و به ویژه در حجاز داشتند. در واقع در کنار ابعاد عبادی مناسب حج، توجه به حج‌گذاری مسلمانان در ادوار مختلف از این جهت نیز می‌تواند حائز اهمیت و توجه باشد که جلوه‌گاه بخشی از مظاهر تمدن اسلامی در قالب بناها و ایجاد تاسیسات مورد نیاز حجاج است به ویژه اینکه بخش قابل توجهی از این بناها عمدتاً با مشارکت مسلمانان مناطق مختلف جهان اسلام از جمله حاکمان مسلمان ساخته شده‌اند. شهرهای مکه و مدینه، به واسطه تقدس‌شان نزد مسلمانان اهمیت خاصی داشتند و هر ساله در زمان حج میعادگاه شمار زیادی از مسلمین از سراسر جهان اسلام بود و به همین دلیل نیز ایجاد امکانات و تسهیلات مناسب در اولویت عموم مسلمانان بالاختصاص حکام جوامع اسلامی قرار می‌گرفت. از آنجا که حضور تعداد کثیری از مسلمانان در ایام حج‌گزاری الزاماتی از نظر امکانات اقتضا می‌کرد، به‌ناگزیر باید این امکانات و تسهیلات لازم حداقلی ایجاد می‌گردید. با توجه به اینکه مرکزیت قدرت سیاسی از همان سده نخست هجری به بعد از حجاز به مناطق دیگر جهان اسلام منتقل گردید، بازسازی و توسعه مسجدالحرام و مسجدالنبی و بنای سایر سازه‌ها و ساختمان‌های در این دو شهر و حجاز اغلب با حمایت و مساعدت دولت‌های قدرتمند و البته مسلط بر حجاز صورت می‌گرفت. نکته مهم در این میان این است که در بسیاری از ادوار تاریخی بنای ابنیه در حجاز افزون بر اینکه بخش مهمی از معماری و فعالیت‌های عمرانی مذهبی مسلمانان در سرزمین وحی را به نمایش می‌گذارد در عین حال، می‌تواند آشکارا نمایانگر همکاری جوامع اسلامی در برپایی فریضه حج و تعاملات فرهنگی-تمدنی مسلمانان در بستر حج در ادوار مختلف را نشان دهد. در قرون هفتم و هشتم هجری نیز با توجه به اوضاع حاکم بر جهان اسلام، مساعی و کوشش همه

جانبه مسلمانان شرق و غرب جهان اسلام برای ایجاد و بنای سازه‌ها، ابنیه و تاسیسات مختلف با هدف تسهیل‌گری در برگزاری حج و ارائه خدمات به حجاج استمرار پیدا کرد. پژوهش حاضر با تکیه بر منابع تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی به ترسیم کم و کیف فعالیت‌های عمرانی-تمدنی حاکمان و مسلمانان غیر حجازی در بستر حج می‌پردازد و اهمیت حج در سیاست حاکمان مسلمان در این دوره، وضعیت راههای حج و مساعی مسلمانان برای ایجاد تاسیسات در طول این راه‌ها و فعالیت‌های عمرانی در حجاز و شهرهای مکه و مدینه را تبیین می‌کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مرتبط با فعالیت‌های عمرانی-تمدنی مسلمانان غیرحجازی در حجاز را می‌توان از نظر موضوعی به دو دسته تقسیم کرد. دسته اول مطالعات مربوط به فعالیت‌های عمرانی مسلمانان قلمرو ممالیک در حجاز است؛ فوزیه حسین مطر (۱۴۰۶ق) در رساله دکتری خود تحت عنوان تاریخ عماره المسجد الحرام من العصر العباسی الثانی حتی العصر العثماني (مطر، ۱۴۰۶: ۴۶-۸۳) و محمد هزاع الشهري (۲۰۰۱ق) در عماره مسجد النبوی منذ نشائه حتی نهاییه العصر المملوکی (شهری، ۲۰۰۱: ۱۸۵-۲۶۴) به بررسی تحولات و تغییرات معماری مسجدالحرام تا پایان عصر ممالیک پرداخته‌اند. آمنه حسین محمد علی جلال (۱۴۰۷ق) در پایان نامه‌ای با عنوان طرق الحج و مرافق فی الحجاز فی العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸ هـ) به صورت گذرا به ارائه اطلاعات تاریخی در خصوص مسیرهای منتهی به حج، خدمات عمومی، مدارس و رباط‌های حجاز در عصر مملوکان پرداخته است (جلال، ۱۴۰۷: ۱۴-۱۳۱ و ۳۷۸-۴۲۰). احمد هاشم احمد بدریشی (۱۴۲۱ق) نیز در اوقاف الحرمین الشریفین فی العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸/۱۵۱۷-۱۲۵۰) ضمن مباحث خود از ابنیه‌های ساخته شده در حرمین اطلاعاتی درباره تعدادی از مدارس، رباط‌ها و سازه‌های آبی مکه و مدینه ارائه می‌دهد (بدریشی، ۱۴۲۱: ۹۵-۱۰۴ و ۲۵۴-۲۶۰).

عبدالرحمن مدیرس المدیرس (۱۴۲۲ق) در المدینه المنوره فی العصر المملوکی (۹۲۳-۱۵۱۷/۶۴۸-۱۲۵۰) ضمن بررسی مراکز آموزشی، به مدارس و رباطها در مدینه در روزگار عثمانی اشاره دارد (المدیرس، ۱۴۲۲: ۲۵۰-۲۵۶). همچنین عباس بصیری (۱۴۰۰ش) در اوضاع فرهنگی و اجتماعی حرمین شریفین در دوره ممالیک (۹۲۳-۶۴۸ق) در بخش «نهاد وقف در حجاز دوره مملوکی»، به بررسی برخی مدارس، رباطها و معماری حرمین پرداخته که بخش قابل توجهی از اطلاعات ارائه شده در این کتاب متکی بر مطالعات عربی پیشین است (بصیری، ۱۴۰۰: ۱۲۶-۱۴۳ و ۱۶۰-۱۷۳). دسته دوم مطالعات مرتبط با موضوع پژوهش حاضر نیز آثاری هستند که صرفاً در ارتباط با بخشی از بناهای تاریخی در حرمین شریفین در قرون ۷ و ۸ هجری چون رباطها، مدارس و راه‌های حج به نگارش درآمده‌اند. در خصوص رباطها ریچارد مرتل^۳ (۱۹۹۸م) در مطالعه خود تحت عنوان «رباط‌های مکه در دوران میانه: مطالعه توصیفی بر اساس منابع مکتوب» رباط‌های مکه در قرون ۴ تا ۷ هجری را بررسی کرده است (Mortel, 1998: 29-50). همچنین حسین عبدالعزیز حسین شافعی (۱۴۱۶ق) در فصل دوم پایان نامه خود با نام الرباط فی مکه المکرمة منذ البدایات و حتی نهایه العصر المملوکی، با درپیش گرفتن شیوه‌سالشمارانه، رباط‌های عصر ممالیک را معرفی می‌کند (شافعی، ۱۴۱۶: ۶۴-۱۲۶). در مقاله «جایگاه و کارکرد فرهنگی-تمدنی رباط‌های حجاز در ایام حج (قرون ۷-۸ هجری)» نگاشته سیده سعیده عقیلی و دیگران (۱۴۰۱ش) به بررسی بنیان و واقفان رباط‌های حجاز و نقش رباطها در تجدید حیات فرهنگی و تمدنی حجاز پرداخته است (عقیلی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۲۲-۱۳۰). طارق بن عبدالله بن عبدالقادر حجار (۱۴۲۲ق) در المدارس الوقفیه فی المدینه المنوره نیز به صورت گذرا به معرفی مدارس مدینه و بنیان آنها در قرون ۷ و ۸ هجری می‌پردازد (حجار، ۱۴۲۲: ۱۰۶-۱۱۰) و علی بن علی حسین احمد (۱۴۳۷ق) در المدرسه الشهابیه و اثرها الحضاری فی المدینه المنوره خلال

3. Richard Mortel, "Ribāṭs in Mecca during the medieval period: a descriptive study based on literary sources".

العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸ق) به صورت اختصاصی بر واقفان، ساختار و موقوفات مدرسه شهبایه تمرکز دارد (احمد، ۱۴۳۷: ۷-۲۰). در پژوهش‌های مرتبط با راه‌های حج در قرون ۷ و ۸ هجری نیز اغلب به بررسی منازل و تغییر مسیرهای حج پرداخته می‌شود و صرفاً اطلاعات اندک و گذرایی در خصوص فعالیت‌های عمرانی مسلمانان در حجاز ارائه می‌شود؛ از جمله این آثار می‌توان به طریق الحج الحلبی فی العصر المملوکی کما وصفه ابن جابر الاندلسی فی قصیده الرائیة احمد فوزی الهلیب (الهلیب، ۱۴۲۶: ۱۲۹-۱۵۳)، طریق الحج المصری فی العصور الوسطی الاسلامیه عیذاب-جده نوشته الهام محمد هاشم الدجانی (الدجانی، ۲۰۱۰: ۷۶-۷۹)، راه حج به قلم رسول جعفریان (جعفریان، ۱۳۸۹: ۲۷۵-۲۹۶)، «تأثیر سیاست‌های ایلخانان بر جا به جایی مسیرهای زمینی و دریایی حج در جهان اسلام» پژوهش علی بحرانی پور (بحرانی پور، ۱۳۸۹: ۶-۱۴) دروب الحج الی الحرمین الشریفین فی العصور الوسطی احمد بن هاشم البدریشی (۱۴۳۶ق) (البدریشی، ۱۴۳۶: ۱۲-۴۲) و راه‌های حج نوشته منصور داداش نژاد و کامرا محمد حسینی (۱۴۰۰ش) اشاره کرد.

جایگاه حج در سیاست ورزی حاکمان مسلمان (قرون اول تا هفتم هجری)

از دوران اولیه اسلامی برگزاری مناسک حج و اهمیت آن برای حاکمان مسلمان اعم از خلفا و سلاطین و وجه دینی آن فراتر یافته و ابعاد سیاسی نیز پیدا کرده بود به گونه‌ای که به تدریج این تصور و ذهنیت نزد مسلمانان پدید آمد که تسلط بر شهرهای مقدم مکه و مدینه (حرمین شریفین) می‌تواند از الزامات یک حکومت اسلامی مشروع باشد. با توجه به اینکه تسلط بر این بخش مهم از جهان اسلام اغلب برای بیش از یک دولت و حکومت ممکن نبود، حج‌گزاری و مشارکت در برگزاری مناسک حج به انحای مختلف اهمیت زیادی برای حاکمان مسلمان مناطق و نواحی مختلف جهان اسلام یافت (نک: ادامه). بنی‌امیه (۴۱-۱۳۲ه) با آگاهی از اهمیت مشروعیت‌بخشی حج، در برگزاری مناسک حج کوشش زیادی از خود نشان می‌دادند. برگزاری حج برای امویان تا بدان حد اهمیت داشت که حتی در برهه‌ای که

زبیریان (۶۴-۷۳هـ) بر حجاز و مکه تسلط داشتند، عبدالملک بن مروان (حک ۶۵-۸۶هـ) سعی نمود حجاج شامی را به حج‌گزاری در مسجد قُبة الصَّخره در قدس ترغیب نماید (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۵-۱۹؛ امرایی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۹۲-۱۹۵). با این اوصاف، پس از تسلط دگربارهٔ امویان بر حجاز، امویان با صرف هزینه‌های گزاف بازسازی و توسعه عمرانی در مکه، مدینه و مسیرهای منتهی به این شهرها به ویژه مسیر حج شام به حجاز را در دستور کار خود قرار دادند (Petersen, 1994: 49). در این دوره احداث و تعمیر جاده‌ها، ایجاد امکاناتی برای عبور از گردنه‌های صعب‌العبور، نصب میل و حفر چاه‌های آب با هدف سهولت تردد حجاج انجام گرفت (طراوه، ۱۴۲۳: ۱۸۵-۲۰۰؛ الصلابی، ۱۴۲۹: ۷۲). گسترش فیزیکی محدوده مسجدالحرام با خرید خانه‌های واقع در پیرامون کعبه که در دوران تسلط زبیریان بر مکه مدنظر بود (محمدزاده، ۱۳۸۳: ۲۷۷/۳-۲۷۹)، در دوران عبدالملک بن مروان نیز ادامه یافت و با الحاق زمین‌های بیوت اطراف آن تکمیل شد (الشهری، ۱۴۲۳: ۲۹۸-۳۰۳). در دوران حکومت ولید بن عبدالملک (حک. ۸۶-۹۶هـ) تغییرات گسترده‌ای در مسجدالنبی با احداث محراب مسجد نبوی، مناره‌ها و ابواب مختلف پدید آمد (الصلابی، ۱۴۲۹: ۷۳). این در حالی بود که به موازات این اقدامات، سازماندهی حج‌گزاری توسط امویان علاوه بر استمرار منصب امیرالحاجی^۴ منجر به ایجاد مشاغل خدماتی چون عمال الطیب، غلمان کعبه و عمال المصاییح در مکه شده بود (العتیبي، ۱۴۲۳: ۱۸۹-۱۹۱).

عباسیان در دوران بسط و گسترش نهضت خود بر ضد امویان از ایام حج جهت ارتباط با مسلمانان اقصی نقاط جهان اسلام استفاده کردند و با حضور مبلغان، داعیان و انجام فعالیت‌های سازمان یافته تحت پوشش حج از ظرفیت این اجتماع عظیم برای اهداف سیاسی

۴. در دورهٔ امویان با توجه به اهمیت منصب امیرالحاج، اغلب این منصب در اختیار نزدیکان، اعوان و انصار حاکمان اموی قرار می‌گرفت و به واسطه جایگاهی که امراء حاج نزد حجاج داشتند اقدامات آنها در تحقق اهداف امویان در تثبیت خلافت و ولایت عهدی امویان نقش مهمی ایفا می‌کرد (الغیث، ۱۴۲۰، ۲۹۳-۳۰۶).

خود به خوبی بهره گرفتند (دوغان، ۱۳۸۹: ۳۳). عباسیان پس از تأسیس دولت در ۱۳۲ه نیز با هدف بهره‌برداری‌های بیشتر و مؤثرتر از بستر حج بنفع دولت خودشان، تا نیمه قرن ۴هجری اغلب امرای حج را از خاندان خود یعنی بنی عباس منصوب می کردند (سلیمی، ۱۳۹۴: ۱۰۹). با ظهور دولت‌های قدرتمند و تسلط آنها بر عراق، شرایط در این خصوص دگرگونه شد تا جایی که با قدرت یافتن بویه‌یان (۳۳۴-۴۷۷ه) امیرالحاج توسط آنها تعیین و حتی به علویان واگذار گردید (ذهابی، ۱۳۹۸: ۱۱۲-۱۰۸). علاوه بر ضعف عباسیان، تسلط فاطمیان بر حجاز از نیمه دوم قرن چهارم هجری موجب شد تا آنها به مانند دوران پیشین نتوانند از مناسک حج به نفع خود استفاده نمایند و به تعبیری چنین جایگاهی را به رقبای فاطمیان خود واگذار نمایند (نک. صادقی، ۱۳۹۳: ۱۳۹-۱۴۰؛ سامانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳-۱۰۴). نکته مهم دیگر درباره حج‌گذاری دوره عباسیان این است که با تغییر پایتخت دولت اسلامی از شام به عراق توسط عباسیان اهمیت راه حج عراقی افزایش فزاینده‌ای یافت و به عنوان مسیر اصلی حج‌گذاری مطرح گردید (المعلم، ۲۰۱۱: ۴۵-۵۹). از این رو، در دوره تاریخی موسوم به عصر اول عباسی اقدامات متعددی برای ارتقاء این راه مهم مواصلاتی عراق به حجاز انجام گرفت تا جایی که منصب مشخصی تحت عنوان منصب عمل الحرمین برای نظارت بر فعالیت‌های مد نظر دولت در طول این راه از طریق بغداد و کوفه تا مکه و مدینه تعیین شد که وظیفه نظارت بر امر نشانه‌گذاری، اندازه‌گیری دقیق و ایجاد توقف‌گاه‌های برید را عهده‌دار بود (موحدی نیا، ۱۳۹۰: ۹۲؛ الهامی، ۲۰۱۳: ۳۵۹-۳۶۰؛ کریمی، ۱۳۹۶: ۷۷). به تدریج و با سستی گرفتن قدرت عباسیان و به واسطه شورش‌های مکرر بدویان و کاهش امنیت حجاج، منصب عمل الحرمین که وظیفه تامین امنیت کاروان‌های حجاج، راه‌های حج و حرمین را بر عهده داشت به طاهریان (۲۵۹-۲۰۶ه) و صفاریان (۲۴۷-۳۹۴ه) واگذار شد (سامانی، ۱۳۹۳: ۷۳-۷۵). تسلط آل بویه بر بغداد شرایط را تغییر داد. آل بویه تامین امنیت راه‌های حج و فراهم نمودن رفاه و آبادانی مسیر حجاج را در اولویت قرار دادند (سامانی، ۱۳۹۳: ۸۴-۸۵؛ موسوی مقدم تربتی، ۱۳۹۸: ۹۲). علاوه بر آل بویه، این مهم به

غزنویان (صادقی، ۱۳۹۳: ۱۳۹-۱۴۰) و سلجوقیان (غفرانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۱۲۵-۱۲۷) واگذار شد. در مناطق غرب جهان اسلام نیز فاطمیان تامین امنیت کاروان های حج و فراهم نمودن تسهیلات و امکانات حجاج را بر عهده داشتند (نک. عبادی و عباسی، ۱۳۹۹: ۱۷۱) با این اوصاف، در یک نگاه کلی، با قدرت گیری حاکمان مسلمانان در ۶ قرن نخست هر یک از آنها در حد توان در جهت تسهیل در امر حج گزاری با هدف کسب مشروعیت سیاسی کوشیده‌اند.

توسعه حرمین شریفین در دوران خلفای نخستین عباسی با درپیش گرفتن سیاست از میان بردن و نابودی آثار امویان در حجاز آغاز شد. گسترش مسجدالحرام و مسجد النبی به واسطه شمار فراوان حجاج و آبرسانی در ایام حج گزاری با احیای چشمه‌های دوران امویان توسط منصور (حک ۱۵۸-۱۳۶ه) و مهدی (حک ۱۶۹-۱۵۸ه) بود (موحدی‌نیا، ۱۳۹۰: ۶۸-۶۹؛ منشاوی، ۲۰۲۲: ۴۲۱). این اقدامات از سوی هارون الرشید (حک ۱۹۳-۱۷۰ه) و همسرش زبیده خاتون (د. ۲۱۶ه) با ایجاد شبکه آبرسانی و کانالهای آبی ادامه پیدا کرد (سعد الراشد، ۱۴۱۴: ۵۱-۵۰؛ عانده، ۱۴۴۰: ۴۰۶-۴۱۱). مسأله کمبود آب و خطر تشنگی به عنوان بحران ایام حج گزاری عامل مهم استمرار ساخت و سازهای مرتبط به آبرسانی به حجاج با وجود تغییر شرایط و فقدان شرایط عدم حضور خلفای عصر دوم عباسی در مناسک حج شد. در دوران خلافت خلفای عباسی این دوره مانند متوکل (حک ۲۴۷-۲۳۲ه)، معتز (حک ۲۵۵-۲۵۲ه)، مهدی (حک ۲۵۶-۲۵۵ه) و معتمد (حک ۲۷۸-۲۵۶ه) بازسازی چشمه های داخل حرم، عرفات و سقاخانه‌ها به انجام رسید (صالح کمال، ۱۴۰۸: ۲۱۰؛ منشاوی، ۲۰۲۲: ۶۷). با این اوصاف، با قدرت یافتن حکومت‌های مستقل و نیمه مستقل در قلمرو عباسیان و رقابت آنها با بنی عباس در زمینه فعالیت‌های عمرانی، که پیش از این منحصر به خلفا و وابستگان‌شان بود، بدان‌ها واگذار شد (الخرابشه، ۱۳۸۵: ۱۱۰-۱۱۶). شاید بتوان گفت که اوج رقابت‌ها برای انجام فعالیت‌های عمرانی زمان سلجوقیان-فاطمیان بود که در خصوص آبرسانی، ارسال پرده کعبه، لغو مالیات‌های حج (مکوس و خفارات) و تخصیص هدایا به

مجاوران نمایان شد (الزهرانی، ۱۴۰۴: ۳۹۱-۳۹۷؛ منشاوی، ۲۰۲۲: ۴۰۸-۴۱۱). در واقع، بررسی فعالیت‌های عمرانی مسلمانان در حجاز در این ادوار پیشین و منتهی به قرن هفتم هجری بیانگر این مهم است که عمده این فعالیت‌ها در مکه و مدینه توسط حاکمان صورت گرفته است، با این ملاحظه که افزون بر باورمندی و پایبندی دینی حکام این اقدامات با اهداف سیاسی و مشروعیت خواهانه به انجام می‌رسید.

اهمیت سیاسی و فرهنگی حج در سده‌های ۷ و ۸ هجری

حج به‌عنوان یک فریضه عبادی برای مسلمانان، اگرچه در تاریخ اسلام و ادوار تاریخی اهمیت شایانی داشته، اما بنا بر عوامل مختلف تاریخی در قرن هفتم و هشتم هجری، هم از منظر سیاسی و هم فرهنگی ابعاد متفاوت و جدیدی پیدا کرد. بنابر سنتی دیرینه در این دوره زمانی نیز در ماه ذی‌الحجه هر سال مناسک حج در مکه برگزار می‌شد و از این رو، تعداد قابل توجهی از مسلمانان از سراسر سرزمین‌های اسلامی در حجاز و شهر مکه گرد می‌آمدند. اگرچه به‌جای آوردن فریضه‌ای دینی، دلیل اصلی و اساس این گردهمایی بزرگ و باشکوه بود، اما حضور مسلمانان از طیف‌های مختلف اجتماعی زمینه مناسبی را برای تبادلات فرهنگی و تمدنی مسلمانان مناطق مختلف دور و نزدیک دارالاسلام فراهم می‌کرد. با توجه به مشکلاتی عدیده که جهان اسلام در این دوره به ویژه در نتیجه تسلط مغولان بر بخش وسیعی از سرزمین‌های اسلامی مواجه شده بود، ایام حج‌گزاری در قرون مذکور تقریباً از معدود فرصت‌های پیش روی مسلمانان نواحی مختلف بود که طی آن می‌توانستند در کنار یکدیگر حضور داشته باشند و در یک فضای نسبتاً مسالمت‌آمیز، به آشنایی با همدیگر و تبادل فکر و اندیشه پردازند (السنیدی، ۱۴۲۶: ۴۱-۴۵). این ویژگی‌ها، برای این فرضیه دینی، ابعاد و کارکردهای فرهنگی و اجتماعی منحصر به فردی را فراهم می‌آورد تا جایی که در بررسی تحولات و مناسبات تمدنی مسلمانان در این ادوار نمی‌توان آن را نادیده گرفت.

در تاریخ حج‌گزاری مسلمانان یورش مغولان و تسلط آنها بر بخش‌های مهمی از جهان اسلام به ویژه شرق آن و بر انداختن دولت عباسیان را می‌توان به مثابه نقطه عطف تاریخی مهمی در نظر گرفت (نک. ابن وردی، ۱۴۱۶: ۱۸۹/۲). در شرایطی که به واسطه تسلط قدرت‌های متخاصم بر سرزمین‌های اسلامی در شرق و غرب آن، مناسبات فرهنگی-تمدنی مسلمانان با همدیگر به شکل بی‌سابقه‌ای و در مقایسه با ادوار پیشین با موانع و چالش‌های بزرگی مواجه شده بود، حج به واسطه کارکرد چند وجهی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی-تمدنی آن تا حدود زیادی از گسستگی تبادلات فرهنگی بین مسلمانان شرق و غرب جهان اسلام، به ویژه مراکز تمدنی فعال آن در این زمان ممانعت به عمل آورد که از نظر جغرافیایی با همدیگر فاصله داشتند (معتوق، ۱۴۲۱: ۲۱۹-۲۲۰؛ بدر، ۱۴۲۴: ۶۷-۷۴؛ نجفی، ۱۴۰۰: ۴۰-۴۷). باید توجه داشت در شرایط تاریخی دشواری که به دلیل درگیری‌های نظامی و رقابت‌های سیاسی در این دوره مناسبات و پیوستگی‌های فرهنگی و تاریخی پیشین مسلمانان با موانع جدی روبرو شده بود، مناسک حج، حتی اگر به صورت نمادین بوده باشد، همچنان امکان و احساس وحدت و یگانگی در امت اسلامی در آن روزگاران را میسر می‌ساخت (ابن حجر، ۱۴۱۴: ۸۴/۴؛ مقریزی، ۱۴۲۳: ۴۳۶/۳-۴۳۷؛ یونینی، ۱۴۲۸: ۱۳۴۴). این مهم بدین معنی بود که به‌رغم همه مشکلات هنوز حج و حج‌گزاری کارکردهای سیاسی و فرهنگی ادوار پیشین را در دوران آشفته این سده‌ها نیز به خوبی ایفا می‌کرد و از منظر جلب توجه مسلمانان به مشروعیت و حقانیت سیاسی مد نظر آنها حائز اهمیت ویژه‌ای بود. در چنین شرایطی بود که حاکمان مسلمان نیز با عنایت به همین ابعاد حج و البته کارکرد سیاسی آن برای آن‌ها، سعی داشتند به شکل فعالانه‌ای در برگزاری مناسک حج و ایجاد تسهیلات لازم برای حضور حجاج قلمرو خود در حجاز مشارکت نمایند (نک. جدول شماره ۱). از این رو، می‌توان گفت که حاکمان و دولت‌های مسلمان، فارغ از نسبت قدرت خود با سرزمین حجاز، کوشش کردند نقش تعیین‌کننده‌ای در برگزاری مناسک حج ایفا نمایند.

سنت‌های تاریخی و فرهنگی حج‌گذاری مسلمانان که شاید بتوان از آن تحت عنوان فرهنگ حج‌گذاری یاد کرد، به دنبال خود خرده فرهنگ‌های دیگری را هم ایجاد کرده بود که در فرایند تبادلات فرهنگی مسلمانان نواحی مختلف در قرون ۷ و ۸ هجری نیز نقش مهمی را ایفا می‌کردند. سنت مجاورت و فرهنگ سکونت در سرزمین وحی بستر و زمینه سکونت حجاج از مناطق مختلف در حرمین و حجاز را فراهم می‌آورد (السنیدی، ۱۴۲۶: ۲۵؛ بصیری، ۱۴۰۰: ۲۰۶-۲۱۲؛ سید سالکی و دیگران، ۱۴۰۲، ۶۷-۶۸). در پرتو این سنت، در این دو قرن حلقه‌های درسی متعددی در مدارس (سخاوی، ۱۴۱۴: ۲۹/۱، ۴۲۴؛ ۸۱/۲، ۵۶۲)، رباط‌ها (یعقوب، ۱۴۱۸: ۱۰۲/۲؛ مقریزی، ۱۴۲۷: ۲۸۲/۵) و نیز در حرم مقدس مکه و مدینه یعنی مسجدالحرام و مسجدالنبی (ابن فهد، ۱۴۰۳: ۱۶۱/۳؛ سخاوی، ۱۴۱۴: ۱/۱، ۵۹، ۳۷۸: ۴۸/۲-۴۹-۱۱۲-۱۱۴؛ ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۶۹-۷۰) تشکیل گردید که در عین حال بستر مطلوبی را برای گسترش فعالیت‌های علمی و آموزشی در حجاز فراهم می‌نمود (المزینی، ۲۰۰۳: ۱۱۴-۱۱۶). در نتیجه این شرایط در این دوره خاندان‌های علمی پرشماری در حجاز پدیدار شدند که از مناطق مختلف راهی حجاز شده بودند؛ نکته مهم اینکه قرار گرفتن شخصیت‌ها و خاندان‌های علمی مسلمانان در سرزمین حجاز، که اصل هر کدام از آن‌ها به سرزمینی خاص از جغرافیای وسیع جهان اسلام می‌رسید، می‌تواند به مثابه نمادی از استمرار پیوند فرهنگی مسلمانان با محوریت حج و حرمین شریفین مد نظر قرار گیرد (الجابری، ۱۴۱۳: ۱۶۳-۲۱۸؛ البدنه، ۱۴۲۵: ۱۲۰-۱۳۱). با توجه به اینکه ایلخانان از دوره غازان‌خان محمود (حک. ۷۰۳-۶۹۴هـ) اسلام را پذیرفتند، به زودی حج و حج‌گذاری نیز به محلی برای رقابت سیاسی حاکمان ایلخانی و ممالیک حاکم بر مصر و شام و نیز حجاز تبدیل شد به گونه‌ای که در نتیجه این رقابت جدید، حکام ایلخانی و مملوکی در صدد بودند با ارسال عطایا و هدایایی به مجاوران نظر آن‌ها به سوی خود جلب نمایند (ابن ظهیر، ۱۴۲۳: ۱۰۶؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۱۷۱/۳؛ فاسی، ۱۴۲۸: ۲/۴۱۹). در سایه چنین شرایطی و نیز حمایت‌های مادی و معنوی بود که مکه، مدینه و سرزمین حجاز به مرکزی مهم برای تالیفات فقهی و ادبی

مبدل شد که شاید بتوان گفت نقطه اوج آن در سفرنامه‌ها و رحله‌های حجاج مناطق غربی نمود یافت (رمضان احمد، ۲۰۱۵: ۳۱۹-۳۲۱؛ یوسف نواب، ۱۴۱۷؛ ۹۷-۱۴۰؛ تازی، ۱۴۲۶: ۵۸-۱۶۹؛ همدانی، ۲۰۱۳: ۱۹۲-۲۰۷).

فعالیت های عمرانی و تمدنی در حجاز

توجه خاص حاکمان مسلمان در غرب و نیز شرق طی قرون ۷ و ۸ هجری به حجاز با هدف اشاعه و تثبیت ادعای سیادت و برتری بر سایرین، بستر مناسبی را برای گسترش فعالیت‌های عمرانی و تمدنی در این سرزمین فراهم آورد. به طور کلی می‌توان گفت که این فعالیت‌ها در چند بخش مشخص مختلف متمرکز بودند. بخش اول بازسازی‌های مسجدالحرام و مسجدالنبی بود. ممالیک با همکاری شرفا به صورت انحصاری با صرف هزینه‌های بسیار (بدر، ۱۴۲۴: ۴۹-۵۱)، ارسال تجهیزات و تدارکات به بازسازی حرمین شریفین پرداختند (ابن فهد، ۱۴۲۶: ۱۸۵/۳). در دوران ناصر محمد بن قلاوون (حک ۷۴۱-۷۰۹ هـ) در چند مرحله مسجدالحرام، مقام ابراهیم، اطراف مطاف، حجر اسماعیل، کف، ابواب و ستون‌های اطراف کعبه بازسازی و نوسازی شدند (ابن حجر، ۱۴۱۴: ۱۳۶/۳؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۳/۶۸۵-۶۸۶). در دوره ملک اشرف شعبان (حک ۷۷۸-۷۶۴ هـ) نیز اقدامات مشابهی با تجدید بنای مقامات اربعه، تعمیر منبر و مفروش کردن کف مسجدالحرام با مرمر سفید پی گرفته شد (کردی، ۱۴۲۰: ۱۸۶/۵؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۳/۲۸۱ و ۳۱۲). حریق سال ۶۵۴ هجری در مسجدالنبی خسارات بسیاری به بار آورد (ذهبی، ۱۴۱۴: ۱۸۰/۲۳؛ سمهودی، ۲۰۰۶: ۱۵/۲-۲۰) و به دنبال آن بازسازی همه جانبه‌ای در دستور کار قرار گرفت که از این زمان تا ۶۶۳ هجری به طول انجامید.^۵ با این اوصاف، بازسازی مسجدالنبی و زدودن آثار

۵. پس از وقوع این آتش سوزی در سال ۶۵۵ هجری مستعصم عباسی با همراهی ملک مظفر یوسف بن عمر رسولی و ملک منصور علی بن آیبک به صورت مشارکتی تصمیم به بازسازی حجره شریف نبوی و پیرامون آن گرفتند با مرگ خلیفه عباسی حکام مملوکی و بنی رسول ادامه این تعمیرات را بر عهده داشتند. (سمهودی، ۲۰۰۶، ۱۵۴-۱۵۵)

حریق توسط بیبرس (حک. ۶۷۶-۶۵۸هـ) تکمیل گردید که با ارسال عدّه و عدّه از مصر برای انجام این مهم کمر همت بست (سخاوی، ۱۴۱۴: ۲/۴۸۳؛ سمهودی، ۲۰۰۶: ۲/۱۵۵). این تغییرات تا زمان ناصر محمد قلاوون با تجدید بنای رواق بالای روضه شریفه و مناره باب السلام محفوظ ماند (ابن فرحون، بی تا: ۳۸؛ ادفوی شافعی، ۱۹۶۶: ۲/۸۵). ملک ناصر حسن بن قلاوون (حک. ۷۵۲-۷۴۸هـ) و ملک اشرف شعبان نیز بازسازی‌های گنبد مسجدالنبی را ادامه دادند (سمهودی، ۲۰۰۶: ۲/۱۵۸؛ الجزیری، ۱۴۲۹: ۳/۴۵۱). نکته قابل توجه در این میان این است که در شرایطی که حاکمان مملوکی تلاش زیادی برای به انجام رساندن بازسازی‌های حرمین شریفین به انجام می‌رساندند در عین حال به واسطه این که حجاز را بخشی از قلمرو دولت خویش می‌دانستند، با آگاهی از وجه مشروعیت بخشی اقدامات مذکور، تلاش داشتند از انجام فعالیت‌های مشابه و مشارکت حاکمان سایر نواحی جهان اسلام در این مهم ممانعت به عمل آوردند.

بخش دوم فعالیت‌های عمرانی-تمدنی حکام مسلمان با محوریت حج طی قرون ۷ و ۸ هجری در قالب اقدامات مربوط به نگهداری، پاسبانی و بازسازی مسیرهای حج بود که به واسطه ماهیت و گستردگی شان مستلزم همکاری مسلمانان جوامع شرق و غرب جهان اسلام بود. طی این دوره در بین مسیرهای چهار گانه حج^۶، حجاج از مسیرهای واقع در مناطق

۶. در قرون ۷ و ۸ هجری راه عراقی و شامی (دمشق) به عنوان مسیر حجاج مناطق شرقی، راه مصری و شامی به عنوان مسیر حجاج مناطق غربی و راه یمن (تعز) به عنوان مسیر حج مسلمانان جنوب حجاز مورد استفاده قرار می‌گرفت (جلال، ۱۴۰۷: ۱۳-۳). مسیر حجاج شرقی یا همان راه عراقی از بغداد تا مکه بود و منازل آن عبات بودند از: بغداد، نجف، قادسیه، عذیب، مناره القرون، لوره، کوفه، واقصه، عقبه الشیطان، هیشمین، زماله، ذات تنانیر، مشقوق، برکه المرجوم، ثعلبیه، زرود، أجفر، فید، وادی الکروش، جبل المخروق، سمیره، حاجر، قاروره، نقره، عسیله، وادی عروس، مدینه، وادی صفراء، وادی سمک، بدر، خلیص، عسفان، بطن مّر و مکه (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱/۴۱۷-۴۱۶). حجاج شامی دو مسیر مختلف برای رهسپار شدن به حجاز و حج پیش رو داشتند؛ مسیر اول، جاده داخلی (طریق تبوک) از دمشق آغاز و سپس به معان، مدینه و مکه مکرمه منتهی می‌شد (الحشاش، ۱۴۳۷، ۱۰۹-۱۰۰). در سال ۶۸۴ هجری ابن رشد اندلسی از این راه به حج مشرف شد و منازل آن یعنی دمشق، بصری، الازرق، جفارالمعظم، تبوک، العلا، طیبه، الصفراء، رابع، خلیص و مکه را توصیف کرده است (ابن رشید، ۱۴۲۴: ۲۴۵-۲۴۶). ابن بطوطه نیز در حج

غربی جهان اسلام، به واسطه دوری از تنش‌های مناطق شرقی برای تردد بیشتر استفاده می‌کردند (بکر، ۱۴۰۱: ۷۹-۸۰؛ سلامه، ۲۰۱۸: ۳۷۰؛ جعفریان، ۱۳۸۶: ۵۱-۵۳). طی دو سده پیشین عمدتاً مسیر دریایی قوص-عیذاب-جده توسط حجاج مورد استفاده قرار می‌گرفت،^۷ اما با تلاش بیبرس مسیر زمینی جایگزین این مسیر دریایی شد و به دنبال آن ضمن کاسته شدن از اهمیت مسیر دریایی مذکور، منازل مسیره‌های زمینی رونق گرفت (الجزیری، ۱۴۲۹: ۱/۴۰۰-۴۰۲؛ ۲/۱۳۷۰-۱۳۷۱ و ۱۲۳۳؛ ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱/۲۲۸). حکام مملوکی در مسیر حج مصری علاوه بر ایجاد تمهیدات عبور از گردنه‌ها و سنگ فرش کردن راه، امکانات و تاسیساتی از قبیل قلعه‌ها (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱/۳۴۴)، چاه‌ها (سیوطی، ۱۴۱۸: ۲/۲۶۶؛ الجزیری، ۱۴۲۹: ۲/۱۳۲۹) برکه‌ها (سخاوی، ۱۴۱۲: ۶/۲۰۶؛ فاسی، ۱۴۱۹: ۱/۲۸۹؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۳/۱۸۱؛ مالکی مکی، ۱۴۲۴: ۲/۶۲۹؛ مکی، ۱۴۳۰: ۲/۳۶۸-۳۶۹) ایجاد می‌کردند تا حجاج با برخوردار بودن از امکانات رفاهی مورد نیاز در این مسیر تردد نمایند. با این احوال، شرایط در این زمینه برای حجاج مناطق شرقی جهان اسلام متفاوت بود. ارسال و اعزام قافله‌های حج‌گزاری با حمایت و یاری دولت‌ها، ارسال محمول و کاروان‌های حجاج، به دلیل تسلط مغولان از حدود اواسط قرن هفتم هجری متوقف شده بود و تا سال ۶۶۶ هجری قافله‌ای به صورت رسمی از این نواحی و عراق برای حج ارسال

سال ۷۲۷ هجری منازل دیگری در طریق شامات به حجاز برشمرده که عبارت بودند از: دمشق، الکسوه، صنمین، زرعه، بصری، برکه زیزه، اللجون، حصن الکرک، عقبه ایله، معان، صوان، ذات الحج، تبوک، الاخضیر، برکه المعظم، بئرالحجر، العلاء، وادی العطاس، هدیه و مدینه، وادی العقیق، الرّوحاء، الصفراء، البزواء، رایغ، الخلیص، عسفان، بطن مرّ و مکه (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۱/۳۴۳-۳۴۹ و ۳۶۴-۳۶۶). عبدی نیز منازل مسیر حج زمینی مصری (قاهره مکه) یا منازل حجاج مصری را البرکه الحاج، السویس، بئر مبعوق، بئر النخل، عقبه ایله، وادی القرّ، مغارة شعیب، عیون القصب، کفافة، الوجة، اکرا، حوراء، المغیره، بنیع النخیل، الدهناء، بدر، البزواء، الحجفة، خلیص، عقبه السویق، بطن مرّ، المدرّج، مساجد عائشه، بطن ذی طوی، کداء، المغتمس و مکه عنوان کرده است (عبدی، ۱۴۲۶: ۳۳۵-۳۵۸).

۷. از زمان المستنصر بالله راه خشکی حج مصری جای خود را به مسیر دریایی داد. (عبادی و عباسی، ۱۳۹۹: ۱۷۱)

نگردید(ابن فوطی، ۱۴۲۴: ۲۵۶؛ ابن فهد، ۱۴۲۴: ۳/۵۲). افزون بر این، به دلیل بی‌توجهی‌های صورت گرفته در حفظ و نگهداری راه‌های حج، عملاً امکانات و تاسیسات مسیرهای شرقی حج (یعنی دو مسیر عراقی و مسیر شامی)، که طی ۶ قرن نخستین اسلامی مورد استفاده حجاج بود، در این زمان ویران و غیرقابل استفاده شده بودند. از این رو، در اوایل دوران تسلط مغولان، حجاج شرقی به ناگزیر به استفاده از راه دریایی حج (راه بیت الله العتیق) روی آوردند (صبری پاشا، ۱۴۲۴: ۲/۸۷۵؛ بحرانی پور، ۱۳۸۹: ۷). پس از پذیرش اسلام از سوی ایلخانان از دوران غازان خان (حک. ۶۹۴-۷۰۳هـ) به‌رغم شرایط خاص سیاسی و استمرار رقابت آنان با ممالیک، دولتمردان ایلخانی درصدد احیای مجدد راه زمینی عراق برآمدند (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲/۲۶۸-۲۶۹؛ ابن فوطی، ۱۴۲۴: ۳۳۵) تا مسلمانان سرزمین‌های تحت امرشان برای حضور در مناسک حج مجبور به عبور از قلمرو مملوکی نباشند (رشیدالدین فضل الله، ۱۹۴۰: ۲۰۳؛ الجزیری، ۱۴۲۹: ۲/۷۹-۸۰). پس از اصلاحات خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (د. ۷۱۸هـ) وزیر مشهور عصر ایلخانی امکاناتی نیز در مسیرهای منتهی به درب زبیده (راه حج عراقی) ایجاد شد (رشیدالدین فضل الله، ۱۳۵۸: ۱۵۹-۱۶۵). همچنین خاتون‌های ایلخانی نیز در مسیرهای حج در درون قلمرو ایلخانی موقوفاتی ایجاد کردند (بحرانی پور، ۱۳۸۹: ۱۱) ایلخانان تأمین رفاه و آب مورد نیاز حجاج، سرکوب قبایل بدوی بنی خفاجه و به‌طور کلی تأمین امنیت کاروان‌های حج را در دستور کار خود قرار دادند و برای این مهم موقوفات مختلفی را نیز در نظر گرفتند (شبانکاره-ای، ۱۳۸۱: ۲/۲۶۹). به این ترتیب، حکام مملوکی و ایلخانی مساعی قابل توجهی را برای ارتقاء جایگاه راه‌های حج به کار گرفتند. بر این اساس، بهبود شرایط مسیرهای حج منجر به افزایش حضور و سکونت مسلمانان در حجاز شد و همین امر ایجاد بناهای با کارکرد خدمات رفاهی را افزایش داد و به دنبال آن چاه‌ها، چشمه‌ها، سقاخانه‌ها، وضوخانه‌ها و آبریزگاه‌هایی در طول این راه‌ها هم در شرق و هم غرب جهان اسلام ساخته شد. نکته مهمی که در بررسی اطلاعات موجود در منابع درباره امکانات ساخته شده توسط مسلمانان شرق و غرب جهان

اسلام در مسیرها و راههای منتهی به حج و نیز شهرهای مکه و مدینه جلب توجه می‌کند (نک. جدول شماره ۱)، به جزء برخی بناهای مرتبط با آبرسانی به مسافران و حجاج مانند برکه خلیص و چشمه عرفه در مکه و چاه منزله التقاء در مدینه، سایر بناها و امکانات اغلب توسط حاکمان و صاحب‌منصبان مملوکی مانند سلطان ناصر محمد قلاوون و سلطان اشرف شعبان، امیر سلاار (د. ۷۱۰هـ)، آل ملک جوکندار (د. ۷۴۷هـ)، امیر سیف الدین صرغتمش (د. ۷۵۹هـ)، امیر شیخون (د. ۷۵۸هـ) امیر جرکتر ماردینی (د. ۷۶۹هـ)، ساخته شده بودند.

جدول شماره ۱: سازه‌های آبی^۸

نام سازه	بانی	مکان	قرن
چام ام حمام	همسر ملک منصور حاکم یمن	مکه	۷
چاه نجار	امیر شیخون و امیر جرکتر ماردینی	مکه	۸
چاه‌های عسیله	امیری مصری	مکه	۸
چاه معلاه	ام سلیمان	مکه	۸
چاه بنر آدم	امیر شیخون	مکه	۸
چشمه بازان (عرفه)	امیر چوپان	مکه	۸
چشمه زمزم	ناصر محمد قلاوون	مکه	۸
برکه خلیص	ناصر محمد قلاوون	مکه	۸
سقاخانه ست	خواهر ملک ناصر حسن	مکه	۸
سقاخانه بانو زینب	زینب بنت قاضی شهاب الدین طبری	مکه	۸
سقاخانه‌های منا، مزدلفه و عرفه	؟	مکه	۸

۸. سخاوی، ۱۴۱۲: ۲۰۶/۶؛ سیوطی، ۱۴۱۸: ۲۶۶/۲؛ ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۴۳۵/۱؛ شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۶۹/۲؛ رشیدالدین فضل‌الله، ۱۹۴۰: ۲۰۳؛ فاسی، ۱۴۱۹: ۲۹۰-۲۸۷؛ فاسی، ۱۴۲۸: ۵۶۲-۵۵۶؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۱۸۱/۳؛ الجزیری، ۱۴۲۹: ۱۳۲۹/۲ و ۱۲۴۹

ساخت و ساز در راه‌های حج و مکه و مدینه: فعالیت‌های عمرانی ممالیک، ایلخانان و.../۱۱۳

۸	مکه	امیر صرغتمش ناصری	وضوخانه صرغتمشیه
۸	مکه	ناصر محمد قلاوون	وضوخانه ناصریه
۸	مکه	ملک اشرف شعبان	وضوخانه اشرف شعبان
۸	مکه	محمد بن قلاوون	آبریزگاه ملک ناصر قلاوون
۸	مکه	ملک نائب السلطنه مصر	آبریزگاه ملک
۸	مکه	امیر صرغتمش	آبریزگاه امیر صرغتمش
۸	مکه	ملک اشرف شعبان	آبریزگاه ملک اشرف شعبان
۸	مکه	ام سلیمان	آبریزگاه ام سلیمان (مخصوص بانوان)
۸	مدینه	ایرانیان	چاه منزله التقاء
۸	راه حج مصری	امیر آل ملک جوکندار	چاه‌های نبط
۸	راه حج مصری	امیر آل ملک جوکندار	چاه عجرود
۸	راه حج مصری	امیر سلاّر	برکه‌های نخل
۸	راه حج مصری	آل ملک جوکندار	چاه ایله
۸	راه حج عراقی	امیر چوپان	برکه خلیص

بخش دیگری از فعالیت‌های عمرانی در حجاز طی قرون ۷ و ۸ هجری ایجاد ابنیه و تسهیلات مرتبط با اسکان حجاج در حرمین بود. از این رو، از قرن هفتم هجری به بعد و به تدریج تعداد مدارس و رباط‌های حجاز افزایش پیدا کرد که عمدتاً برای سکونت مجاوران مورد استفاده قرار می‌گرفتند (نک: جدول شماره ۲). مدارس و رباط‌ها علاوه بر کارکردهای مختص خود، در ایام حج جهت سکونت حجاج نیز مورد استفاده قرار گرفتند، ضمن آنکه در

کنار این مهم، به مراکز تبادل فرهنگی و تمدنی ارتباط حجاج و مسلمانان اقصی نقاط جهان اسلام تبدیل شدند. در مکه مدارس ساخته شده منحصر به بنی رسول^۹ مدارس مجاهدیه، افضلیه و منصوریه (فاسی، ۱۴۱۹: ۱/۲۸۰ و ۱۸/۲) و مدارس دارالعجله و اشراف اداره ممالیک (فاسی، ۱۴۱۸: ۱۲۲؛ مالکی مکی، ۱۴۲۴: ۲/۲۲۲؛ مکی، ۱۴۳۰: ۲/۳۷۷) بودند. اما در مدینه با وجود مدارسی نظیر مدرسه شیرازی (سخاوی، ۱۴۱۴: ۱/۹۳-۹۴؛ ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۱/۱۰۷ و ۱۳۰) و چوپانیه (سخاوی، ۱۴۱۴: ۱/۲۵۰؛ ابن حجر، ۱۴۱۴: ۲/۲۲۴؛ ابن وردی، ۱۴۱۶: ۲/۲۸۱؛ فاسی، ۱۴۱۹: ۳/۲۹۱-۲۹۲؛ عبدالرزاق سمرقندی، ۱۳۷۲: ۱/۱۱۰-۱۰۹) مشارکت مسلمانان مناطق شرقی جهان اسلام در بنای این مدارس مشهود بود. به نظر می‌رسد افزون بر ایجاد یادمان، ایجاد امکانات جهت رفاه حال حجاج، به ویژه کسانی که با بانیان مذهب مشترکاتی داشتند، از جمله اهداف مد نظر حکام بود. در این دوران وجود مدارس مختص مذاهب مختلف مانند مدرسه امیر ارغون نائب السلطنه مصر (فاسی، ۱۴۲۸: ۱/۵۳۹) مختص حنفیان، مدرسه مجاهدیه سلطان مجاهد علی بن داود رسولی ویژه شافعیان (همان)، مدرسه اشرف اداره ابن حداد مهدوی برای مالکیان (همان) و مدارسی که توسط حکومت زیدی مذهب یمن ساخته شد بستری مناسب برای اجتماع پیروان این مذاهب از سراسر قلمرو اسلامی در ایام حج‌گزاری را فراهم کرد. لازم به ذکر است که اعمال نظر حکومت‌ها در اداره مدارس^{۱۰} و حتی تایید مدرسان^{۱۱} آنها می‌تواند بازتابی از قدرتشان بین

۹. حکومت بنی‌رسول از سال ۶۲۶ هجری با فرمانروایی ملک منصور نورالدین عمر بن علی بن رسول (حک. ۶۴۷-۶۲۶ ه) در یمن آغاز شد. حکام بنی‌رسول بالاخص ملک مظفر یوسف بن عمر (حک. ۶۹۴-۶۴۷ ه) در امور سیاسی و عمرانی حجاز دخالت داشتند. این حکومت پس از ۲۳۲ سال در ۸۵۸ هجری توسط بنی طاهر منقرض شد (مجهول، ۱۴۰۵، ۱۹؛ هدیل، ۱۴۲۸، ۱۶-۲۳)

۱۰. نمونه قابل ذکر در خصوص مدارس حکومتی مدارس منصوریه، مجاهدیه، و افضلیه توسط بنی رسول بود که به صورت یکسان اداره می‌شد (فاسی، ۱۴۱۹: ۱/۲۸۰؛ همو، ۱۴۲۸: ۱/۵۳۹).

۱۱. از جمله مدارسی که مدرسان آن جهت تدریس علوم دینی ملزم به اخذ تائیدیه از قاضی القضاة مصر و سلطان مملوکی بودند مدرسه شهابیه در مدینه بود (ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۹۳).

مسلمانان حج‌گزار باشد. حجاج صاحب فضل و عالم با حضور و سکونت در این مدارس با استفاده از امکانات علمی چون کتابخانه‌ها و گنجینه‌های ارزشمند کتاب‌ها که برخی از این آثار توسط نویسندگانشان به مدارس اهدا شده بود (سخاوی، ۱۴۱۴: ۷۰/۱؛ فاسی، ۱۴۱۹: ۲۲۲/۶؛ ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۱۰۰-۱۰۷) و علمای برجسته جامعه علمی متشکل از علمای شرق و غرب جهان اسلام در حجاز پویایی حرمین را رعم زدند (سخاوی، ۱۴۱۴: ۲۹/۱، ۵۹، ۱۲۷: ۸۱/۲، ۳۵۷، ۵۶۲).

جدول شماره ۲: مدرسه‌ها^{۱۲}

نام مدرسه	بانی	مکان	قرن
مدرسه دارالعجله	امیر ارغون بن عبدالله ناصری ۷۲۰	مکه	۷
مدرسه مجاهدیه	سلطان مجاهد علی بن داود ۷۳۹	مکه	۸
مدرسه اشرف ادارسه	عبدالحق بن عبدالرحمن بن مهدوی (ابن حداد)	مکه	۷
مدرسه افضلیه	ملک افضل بن ملک مجاهد ۷۷۰	مکه	۷
مدرسه منصوریه	بنی رسول	مکه	۷
مدرسه شهابیه	ملک مظفر شهاب الدین بن ایوب بن شاذی	مدینه	۷
مدرسه شیرازیه	بازسازی ابراهیم الریان رومی	مدینه	۷
مدرسه یازکوجیه	یازکوج امیر شام	مدینه	۷
مدرسه ارکوجیه	؟	مدینه	۷

۱۲. فاسی، ۱۴۱۸: ۱۲۲؛ همو ۱۴۱۹: ۲۸۱/۱-۲۸۰؛ همو، ۱۴۲۸: ۱۴۲/۱، ۵۴۲/۱، ۵۳۹؛ کردی، ۱۴۲۰: ۴۲۵/۱؛ مالکی مکی، ۱۴۲۴: ۶۲۲/۲؛ مکی، ۱۴۳۰: ۳۷۷/۲؛ دیار بکری، بی تا: ۴۲۵/۱.

مدرسه الازکجیه	؟	مدینه	
مدرسه چوپانیه	امیر چوپان ۷۲۴	مدینه	۸
مدرسه غیاثیه	ملک منصور غیاث الدین ابن مظفر اعظم شاه صاحب بنگال	مدینه	۸

رباط‌های حجاز نیز به‌عنوان مراکز رفاهی در ایام حج مورد استفاده قرار می‌گرفتند و به همین منظور نیز واقفان پرشماری از علما، امرا، سلاطین، تجار، فقها، بانوان و بزرگان رباط‌های پرشماری را در مکه ساخته بودند (عقیلی و دیگران: ۱۴۰۲: ۱۲۲-۱۲۴). بیشتر رباط‌های ساخته شده در مکه در قرون ۷ و ۸ هجری توسط مسلمانان قلمرو غربی جهان اسلام بنا شده بودند. مسلمانان مناطق شرقی آن نیز با بنیان نهادن رباط‌هایی مانند العباس (فاسی، ۱۴۱۹: ۲۷۸/۱)، الشرابی (فاسی، ۱۴۱۹: ۲۸۱/۱؛ همو، ۱۴۲۸: ۴۷۷/۱؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۶۶۲/۳)، شاه شجاع مظفری (فاسی، ۱۴۱۹: ۲۸۳/۱) و العز (فاسی، ۱۴۱۸: ۱۲۵) در این مهم مشارکت داشتند. هر چند که اطلاعات کمتری درباره رباط‌های مدینه در این دو قرن در مقایسه با رباط‌های مکه و نیز بنیان و واقفان آنها در منابع به‌چشم می‌خورد، اما نقش مسلمانان مناطق شرقی جهان اسلام در بنای رباط‌های مدینه پررنگ‌تر است و رباط‌های السعیدی، ریحان الهندی (سخاوی، ۱۴۱۴: ۳۴۷ و ۳۵۲؛ ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۶۲)، شیرازی (سخاوی، ۱۴۱۴: ۱۶۳/۱)، تستری (سخاوی، ۱۴۱۴: ۲۹۷/۱، ۳۵۸/۲ و ۴۷۵) و مراغی (ابن قاضی شهبه، ۱۴۱۸: ۷۴/۲؛ ابن فرحون، ۱۴۲۷: ۱۴۹-۱۵۰) توسط آنها بنامند؛ در این میان، نقش حاکمان مملوکی نیز با بنای رباط الماردانی در مدینه توسط یاقوت المظفر الماردانی والی مملوکی این شهر جلوه‌گری می‌کرد (کعکی، ۱۴۱۹: ۱۶۰/۲-۱۶۱/۳: ۴۰۳). با این اوصاف، به طور کلی می‌توان گفت که حیات تمدنی حجاز در قرون هفتم و هشتم هجری برخلاف ادوار پیشین رونق قابل توجهی یافته بود و در شرایطی که آشفتگی‌ها و ناآرامی‌های زیادی بر نواحی مختلف جهان اسلام حاکم شده بود، این منطقه به واسطه دوری

ساخت‌وساز در راه‌های حج و مکه و مدینه: فعالیت‌های عمرانی ممالیک، ایلخانان و.../۱۱۷

از کانون این درگیری‌های سیاسی و نظامی، اغلب شرایط آرام و مساعدی را برای توسعه عمرانی داشت.

جدول شماره ۳: رباط‌ها^{۱۳}

نام رباط	بانی	مکان	قرن
رباط التمیمی	ابوالعباس (ابوجعفر) احمد بن ابراهیم بن عبدالملک بن مطرف القنجیری تمیمی	مکه	۷
رباط الخوزی	الاقرامرز بن محمود بن قرامرز الافزری	مکه	۷
رباط البانیاسی	امیر فخرالدین ایاز بن عبدالله البانیاسی	مکه	۷
رباط الکاملی	امیر فخر الدین عثمان بن قول الکاملی	مکه	۷
رباط کلاله	ابوالقاسم بن کلاله الطیبی	مکه	۷
رباط الشرابی	اقبال بن عبدالله الشرابی	مکه	۷
رباط الشهابی	الشهاب ریحان	مکه	۷
رباط ابن غنائم	بهاء الدین محمد بن علی	مکه	۷
رباط العباس	ملک منصور حسام الدین لاجین (بازسازی توسط ناصر محمد بن قلاوون)	مکه	۷
رباط شاه شجاع مظفری	غیاث الدین محمد بن اسحاق ابرقوهی شیرازی	مکه	۷
رباط موفق=المغاربه	قاضی الموفق ابوالحسن علی بن ابی القاسم عبدالوهاب الاسکندری	مکه	۷

۱۳. اطلاعات جدول برگرفته از: صفدی، ۱۴۰۱: ۱۹/۵۰۳-۵۰۴؛ فاسی، ۱۴۱۸: ۱۲۵؛ همو، ۱۴۱۹: ۱/۲۸۱-۲۸۳، ۲۷۸/۳، ۲۱۵/۵، ۲۸۵-۲۸۴؛ همو، ۱۴۲۸: ۱/۳۸۲، ۵۴۲، ۵۴۸، ۳۵۸/۲؛ ابن فهد، ۱۴۲۱: ۱/۶۵۰؛ همو، ۱۴۲۶: ۳/۷۱۶؛ مالکی مکی، ۱۴۲۴: ۲/۶۲۷؛ مقریزی، ۱۴۲۷: ۱/۳۱۵؛ مکی، ۱۴۳۰: ۲/۳۸۹.

۷	مکه	زینب بنت عمر بن الکندی	رباط زینب الدمشقی
۷	مکه	تاج النساء رستم ابی الرجاء بن محمد الاصفهانی	رباط بنت التاج
۷	مکه	جمعی از بانوان خیر	رباط الساحه
۷	مدینه	؟	رباط شیرازی
۷	مدینه	؟	رباط دکاله=مغاربه
۷	مکه	ابراهیم بن محمد بن ابراهیم الاصبهانی	رباط العز
۷	مکه	جمال الدین محمد بن فرج بن بعلجد	رباط ابن بعلجد
۸	مکه	ام سلیمان	رباط ام سلیمان
۸	مکه	بنت قاضی شهاب الدین احمد بن محمد طبری	رباط ام الحسین
۸	مدینه	یاقوت المظفر الماردانی	رباط الماردانی
۸	مدینه	شهاب الدین السعیدی	رباط السعیدی
۸	مدینه	محمد بن عبدالله بن قاسم الکمال ابوالفضل الشهرزوری	رباط السبیل
۸	مدینه	صفی الدین ابوبکر بن حمد بن محمد بی ابی بکر بن العاقل السلامی	رباط السلامی

مشروعیت‌خواهی، رقابت‌های سیاسی و حج‌گزاری

دولت‌های مملوکی و ایلخانی، به‌مانند دولت‌های مسلمان پیش از خود، از ظرفیت‌های مشروعیت‌بخشی حج و جلب توجه عموم مسلمانان از قبیل مشارکت در حج‌گزاری آگاهی داشتند. از این رو، این حکومت‌ها در تلاش بودند تا هر یک به شیوه‌ای از امر حج‌گزاری بهره برداری‌های سیاسی خود را داشته باشند. ممالیک پس از احیای خلافت عباسی در سال ۶۵۹ هجری در قاهره، با مستمسک قرار دادن تایید حکومت‌شان از المستنصر بالله (حک. ۶۶۱-۶۵۹ ه) و اطلاق القابی مانند لقب صاحب الدیار المصریة والبلاد الشامیة و الدیار البکرية والحجازیة و الیمینیة و الفراتیة برای بیبرس در پی اشاعه توفیق و برتری خود بر حاکمان رقیب بودند (ابن کثیر، بی تا: ۲۳۱/۱۳-۲۳۲؛ سیوطی، ۱۴۱۷: ۵۴۶-۵۶۳). نکته جالب توجه در این لقب نسبتاً طولانی اعطاء شده از سوی خلیفه عباسی قاهره، اشاره اشتمال قلمرو سلاطین مملوکی بر سرزمین حجاز است که اهمیت این منطقه به دلیل قرار گرفتن شهرهای مکه و مدینه از منظر ممالیک را نشان می‌دهد (ابن فرات، ۱۹۷۰: ۳۴۹/۹-۳۵۰؛ ابن حجر ۱۴۱۴، ۱۳۶/۳؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۸۱/۳، ۱۸۵، ۶۸۶). حاکمان ممالیک به این مهم نیز بسنده نکردند و سعی داشتند تا با لقب خادم الحرمین الشریفین خود را خدمتگزار شهرهای مکه و مدینه و در اصل خادم حجاج بیت‌الله و زائران پیامبر (ص) نشان دهند و حتی بر روی مسکوکات نیز آن را ضرب نمایند. این اقدامات نشان دهنده تلاش برای تثبیت مشروعیت سلطنت و اقتدار سلاطینی داشت که در اصل غلامانی زر خرید بودند و نظارت و برگزاری مناسک حج را وظیفه دینی و الهی برای خود بیان می‌داشتند (الباشا، ۱۴۰۹: ۱۸۵، ۲۰۶، ۲۵۹، ۲۶۸-۲۷۰، ۳۲۸-۳۲۹، ۳۴۴). از این رو، اقداماتی همچون ارسال کاروان‌های حج (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۵۹/۹؛ ابن کثیر، بی تا: ۷۷/۱۴)، انتصاب امیرالحاج‌ها و تامین امنیت حجاج (فاسی، ۱۴۱۹: ۲۲۹/۴؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۲۵/۳، ۴۸، ۹۰، ۹۹، ۱۳۹)، ارسال محمل و پرده کعبه و مسجدالنبی (سخاوی، ۱۴۱۴: ۳۴/۱؛ ابن فهد، ۱۴۲۴: ۸۷/۳، ۲۲۰، ۲۸۰؛ مکی، ۱۴۳۰: ۴۳۶/۱؛ سمهودی، ۲۰۰۶: ۲/۱۳۸-۱۴۰)، حضور حکام در مناسک

حج (ابن فهد، ۱۴۲۶: ۶۸۳/۳؛ فاسی، ۱۴۲۸: ۴۲۱/۲)، ارسال عطایای ویژه و فراوان در ایام برگزاری حج و مسیرهای منتهی به حجاز (فاسی، ۱۴۲۸: ۱۹/۲ و ۴۲۵)، ابطال مکوس (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲: ۵۹/۹؛ فاسی، ۱۴۲۸: ۴۲۹/۲)، ذکر نام و دعا بر منابر مکه و مدینه (فاسی، ۱۴۲۸: ۴۱۵/۲) با هدف ارتقاء جایگاه ممالیک نزد حجاج و اشاعه تلقی از سلاطین این سلسله به عنوان متولی اصلی برگزاری مراسم حج انجام می‌گرفت. سلاطین مملوک با هدف تثبیت و تحکیم قدرت خود در حجاز، افزون بر ایفای نقش در ایام حج‌گزاری، و نیز نظارت بر امور حرمین شریفین حتی در انتصاب شرفا نقش مهمی ایفا می‌کردند (فاسی، ۱۴۲۸: ۳۶۴/۲-۳۶۵).

سلاطین و حاکمان مملوکی، تا پیش از پذیرش دین اسلام از سوی ایلخانان، به امور حج را راهبری می‌کردند اما با مسلمان شدن غازان خان در ۶۹۴ هجری رقیب و مدعی قدرتمندی در این زمینه برای آنها پدیدار شد (ذهبی، ۱۴۰۹: ۳۸/۵۲-۳۷؛ سیوطی، ۱۴۱۷: ۵۶۸؛ بناکتی، ۱۳۴۸: ۴۵۴-۴۵۵). در واقع با گروش ایلخانان به اسلام، به تدریج رقابت‌های سیاسی و نظامی به رویارویی در عرصه‌های فرهنگی و تمدنی از جمله با محوریت حج و حج‌گزاری مبدل گردید (فاسی، ۱۴۱۹: ۳۴۶/۱؛ ابن فهد، ۱۴۲۶: ۱۹۲/۳) و سلاطین مغول از همان زمان که اسلام آوردند درصدد برآمدند تا فرمانروایی آنها در مکه نیز به رسمیت شناخته شود (بارتولد، ۱۳۵۸: ۵۰) در این میان، کوشش‌های هدفمند غازان خان برای ایجاد امکانات و تسهیلاتی در امر حج‌گزاری موجب شد تا نام ایلخانان در ایام حج بر سر زبان حجاج نیز افتد (رحمتی، ۱۴۰۲: ۶۱-۶۲) و تا جایی که با برپایی کاروان حج، ارسال پرده کعبه، انتصاب امیرالحجاج و انعام برای روسای قبایل عرب در حجاز توجه زیادی را متوجه دولت نومسلمان ایلخانی کرد (شبانکاره‌ای، ۱۳۸۱: ۲۶۹/۲؛ وصاف‌الحضرة، ۱۳۸۸: ۲۵/۴). توجه ایلخانان به حجاز و تلاش برای مشارکت در برگزاری حج بعد از غازان خان نیز ادامه پیدا کرد تا جایی که می‌توان گفت تا حدودی به سیاست ثابت ایلخانان تبدیل شده بود، امری که در زمان سلطنت ابوسعید بهادر خان (حک. ۷۳۶-۷۱۶هـ) به اوج رسید. در این دوره

دولت ایلخانی با هدف اعمال هر چه بیشتر نفوذ در حجاز سعی نمود حتی در امور و اداره حرمین شریفین دخالت نمایند و برای این منظور ایلخانان درصدد حمایت از حمیضه^{۱۴} در مقابل رمیثه (د. ۷۶۲هـ) برآمدند که مورد حمایت مملوکان بود (ابن حجر، ۱۴۱۴: ۷۹/۲- ۸۱؛ مالکی مکی، ۱۴۲۴: ۷۵۰/۲؛ مکی، ۱۴۳۰: ۱۷۳-۱۷۴). با دست یابی حمیضه در سال ۷۱۷هجری بر مکه برای نخستین بار خطبه به نام ایلخانان خوانده شد (فاسی، ۱۴۲۸: ۳۶۲/۲؛ همو، ۱۴۱۹: ۴۴۵/۳-۴۴۶). هر چند به واسطه اهمیت موضوع در سال ۷۱۷هجری سلطان ناصر قلاوون مملوکی شخصا در مراسم حج حضور یافت تا ضمن واگذاری امارت به رمیثه جایگاه مملوکان را درحجاز تثبیت کند (ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۴۹۰/۵؛ ابوالفداء، ۱۴۱۷: ۴۲۱/۲). پس از این وقایع مذاکرات صلح بین ایلخانان و ممالیک انجام شد که از مهمترین مفاد آن برگزاری مراسم حج، برپایی قوافل حج عراقی، حضور محمل ایلخانی پس از محمل و رایت مملوکی و ذکر نام ایلخانان پس از ممالیک در خطبه، تضمین امنیت حجاج بود (ابن بطوطه، ۱۴۱۷: ۹۰/۲؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸: ۴۹۲/۵-۴۹۵). پس از این معاهده افراد متنفذ وابسته به دستگاه ایلخانی با اهدای هدایای ذی قیمت و ایجاد بناهای عام المنفعه در صدد بسط و گسترش نفوذ ایلخانان در حجاز و بین حجاج بودند (ابن ظهیر، ۱۴۲۳: ۱۰۶؛ ابن فهد، ۱۴۲۴: ۱۶۱/۳؛ فاسی، ۱۴۲۸: ۱۹۷/۱؛ الجزیری، ۱۴۲۹: ۶۲۳/۱-۶۲۴).

نتیجه

اهمیت فراگیر عبادی حج و حج‌گزاری برای مسلمانان، موجب شده بود همواره حاکمان مسلمان با درپیش گرفتن اهداف سیاسی به ویژه مقوله مشروعیت‌خواهی درصدد مشارکت در برگزاری و فراهم آوردن امکانات لازم برای این مهم برآیند. در قرن‌های هفتم و هشتم

۱۴. حمیضه از خاندان آل ابی نُمی (امرای سادات حسنی حاکم بر مکه در قرن هفتم هجری) امیر مکه در سال‌های ۷۱۴ تا ۷۱۸ هجری بود که به واسطه درگیری با برادرش رمیثه که به طور متناوب هفت بار امارت مکه را بر عهده گرفت، با حمایت ایلخانان مدتی حکومت را به دست گیرد (نک: السباعی، ۱۳۸۵، ۳۲۵-۳۳۰).

هجری، سرزمین حجاز و دو شهر مقدس مکه و مدینه در کانون توجه دو دولت مهم و رقیب، ممالیک و ایلخانان قرار گرفت. در رقابت برای ساخت و ساز و فعالیت‌های عمرانی در حجاز ممالیک به سبب تسلط سیاسی بر این سرزمین دست بالاتری داشتند. در شرایطی که سلاطین مملوکی برای تثبیت برتری و سیادت خود بر سایر حاکمان مسلمان به فعالیت‌های عمرانی گسترده و پر شمار در حجاز می‌پرداختند تا شهرت آنها توسط حجاج در سراسر جهان اسلام بر سر زبانها جاری شود، ایلخانان سعی داشتند به‌رغم حضور و نفوذ حداقلی خود در حجاز در فعالیت‌های عمرانی و تمدنی حجاز مشارکت کنند. حاصل این رقابت حاکمان مسلمان غیر حجازی در این سرزمین منجر و منتهی به فعالیت‌های عمرانی در مسجدالحرام و مسجدالنبی، ایجاد امکانات آبرسانی به حجاج در قالب چشمه‌ها، چاه‌ها، برکه‌ها، وضوخانه‌ها و سبیل‌ها در طول مسیرهای حج و راه‌های منتهی به حجاز و مکه و مدینه، ایجاد امکانات اسکان در ایام حج‌گذاری به شکل رباط‌ها، مدارس و ارسال هدایا در سرزمین حجاز و نیز شهرهای مکه و مدینه طی قرون هفتم و هشتم هجری قابل بررسی است. بر این اساس می‌توان گفت که حج‌گزاری در این مقطع از تاریخ اسلام حج نقش تعیین‌کننده‌ای فعالیت‌های عمرانی و تمدنی حجاز، به ویژه توسط مسلمانان و حاکمان غیر حجازی داشت.

کتابنامه

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷). رحلة ابن بطوطه، تحفة النظار في غرائب الامصار وعجائب الاسفار، ج ۱ و ۲، رباط: آكاديمية المملكة المغربية.
- ابن تغری بردی، یوسف (۱۳۹۲). النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة. ج ۹، قاهره: الموسسه المصريه العامه.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی (۱۴۱۴). الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة. ج ۴، ۳، ۲، بیروت: دارالجليل.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۰۸). تاريخ ابن خلدون. ج ۵، بیروت: دارالفكر.
- ابن رشيد، ابی عبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۴). رحله ابن رشيد السبتي. المملكة المغربية: منشورات وزارة الاوقاف والشئون الاسلاميه، الجز الاول.
- ابن ظهيره، محمد بن محمد (۱۴۲۳). الجامع اللطيف في فضل مكة و اهلها و بناء البيت الشريف. قاهره: مكتبه الثقافه الدينيه.
- ابن فرات، محمد بن عبدالرحيم (۱۹۷۰). تاريخ ابن فرات. ج ۹، بیروت: مكتبه المويد.
- ابن فرحون، عبدالله بن محمد (۱۴۲۷). تاريخ المدينة المنوره المسمى نصيحة المشاور و تعزية المجاور. ج ۱، قاهره: مكتبه الثقافه الدينيه.
- ابن فهد، عمر بن محمد (۱۴۲۶). اتحاف الوری باخبار ام القرى. ج ۲ و ۳، مکه مکرمه: وزاره التعليم العالي جامعه ام القرى. و جلد ۱، ۱۴۲۱
- ابن فوطی، عبدالرزاق بن احمد (۱۴۲۴). الحوادث الجامعه والتجارب النافعه في المائة السابعه. بیروت: دارالکتب العلميه.
- ابن قاضی شهبة، ابوبکر بن احمد (۱۴۱۸). تاريخ ابن قاضی شهبة. ج ۲، دمشق: المعهد العلمی الفرنسي للدراسات العربيه.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر (بی تا). البدايه و النهايه. ج ۱۳، ۱۴، بیروت: دارالفكر.
- ابن وردی، عمر بن مظفر (۱۴۱۶). تاريخ ابن الوردی. ج ۲، بیروت: دارالکتب العلميه.
- ابوالفداء، اسماعيل بن علی (۱۴۱۷). تاريخ ابی الفداء. ج ۲، بیروت: دارالکتب العلميه.
- احمد، علی بن علی حسین (۱۴۳۷). المدرسه الشهابيه و اثرها الحضاری في المدینه المنوره خلال العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸ق). مصر: جامعه القاهره.
- امرایی، محمد و دیگران (۱۳۹۸). دلایل ساخت قبه الصخره توسط عبدالملک بن مروان. سخن تاریخ،

ش ۲.

بارتولد، و. و. (۱۳۵۸). خلیفه و سلطان و مختصری درباره برمکیان. ترجمه سیروس ایزدی، تهران: چاپخانه سپهر.

بدر، عبدالباسط عبدالرزاق (۱۴۲۴). «الحیاه الثقافیه فی المدینة فی العصر المملوکی»، نشریه المدینة المنوره، العدد ۵، جمادی الاخر.

بحرانی پور، علی (۱۳۸۹). تاثیر سیاست های ایلخانان بر جابجایی مسیرهای زمینی و دریایی حج در جهان اسلام، مطالعات تاریخ فرهنگی، ش ۲.

بصیری، عباس (۱۴۰۰). اوضاع فرهنگی و اجتماعی حرمین شریفین در دوره ممالیک (۹۲۳-۶۴۸ق)، تهران: مشعر.

بکر، سید عبدالمجید (۱۴۰۱). الملامح الجغرافیه لدروب الحجیح، جده: نهامه.

بناکتی، داود بن محمد (۱۳۴۸). تاریخ بناکتی (روضه الالباب فی معرفه و التواریح و الانساب)، مصحح جعفر شعار، تهران: انجمن آثار ملی.

تازی، عبدالهادی (۱۴۲۶). رحله الرحلات مکه فی مائه رحله مغربیه و رحله، مکه: موسسه الفرقان الاسلامی.

جعفری، اباذر (۱۳۹۲). «حدیث شد رحال»، حج و حرمین شریفین، ج ۷، تهران: مشعر.

جعفریان، رسول؛ رفیعی، محمد حسین، ۱۳۸۶ «بازتاب راه حج در سفرنامه ابن جبیر»، ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۱۵-۱۱۴

جعفریان، رسول (۱۳۸۹). راه حج، تهران: موسسه فرهنگی هنری زیتون سبز.

جلال، آمنه حسین محمد علی (۱۴۰۷). طرق الحج و مرافق فی الحجاز فی العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸ق)، رساله مقدمه لنیل درجه الدكتوراه، جامعه ام القرى.

حجار، طارق بن عبدالله بن عبدالقادر (۱۴۲۲). المدارس الوقفیه فی المدینة المنوره، المکه المکرمة: جامعه ام القرى.

داداش نژاد، منصور، محمد حسینی، کامران (۱۴۰۰). راه های حج. دانشنامه حج و حرمین شریفین، ج ۸، تهران: مشعر.

دوغان، اسرا (۱۳۸۹). تاریخ حج گزاری ایرانیان، تهران: مشعر.

دیار بکری، حسین بن محمد (بی تا). تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس. ج ۱، بیروت: موسسه شعبان.

ساخت‌وساز در راه‌های حج و مکه و مدینه: فعالیت‌های عمرانی مالیک، ایلخانان و.../۱۲۵

ذهابی، مجتبی، کرمعلی، اکرم (۱۳۹۸). وضعیت نهاد و امارت حج در دوره خلافت عباسیان. روزگاران، ش ۱۴.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۰۹). تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام. ج ۵۲، لبنان: دارالکتب العربی.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴). سیر اعلام النبلاء. ج ۲۳، بیروت: موسسه الرساله.

رحمتی، محسن (۱۴۰۲). جایگاه و اهمیت بقیه در نزد ایلخانان. پژوهشنامه حج و زیارت، ش ۲۰. رمضان احمد، احمد (۲۰۱۵). الرّحله و الرّحاله المسلمون، جده: دارالبيان العربی للطباعة والنشر والتوزيع.

سامانی، سید محمود (۱۳۹۳). مناسبات ایرانیان با حجاز در دوره های مختلف تاریخ اسلامی، تهران: مشعر.

سخاوی، محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۴). التحفة اللطيفة فی تاریخ المدينة الشریفة، ج ۱ و ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة.

سخاوی، محمد بن عبدالرحمن (۱۴۱۲). الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، ج ۶، بیروت: دارالجيل. سعدالراشد، سعید عبدالعزیز (۱۴۱۴). درب زبیده، طریق الحج من الکوفه الی مکه المکرمة، الرياض: دارالوطن للنشر والاعلام المملكة العربیة السعودیة.

سلامه، احلام رجب (۲۰۱۸). طریق الحج المصری من القاهره الی عقبه ایله منذ نشأته حتی اندثاره (۱۳۰۳-۲۱هـ)، العدد الثالث والثلاثون، المجله العلمیة بکلیه الآداب.

سلیمی، زهرا (۱۳۹۴). گونه شناسی جایگاه خاندان عباسی در ساخت قدرت خلافت عباسی تا روی کار آمدن آل بویه، تهران: دانشگاه الزهرا.

سمهودی، علی بن عبدالله (۲۰۰۶). وفاء الوفاء باخبار دار المصطفی، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۷). تاریخ الخلفاء، بیروت: دار صادر.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۸). حسن المحاضرة فی اخبار مصر وقاهرة، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیة.

شافعی، حسین عبدالعزیز حسین (۱۴۱۶). الرباط فی مکه المکرمة منذ البدايات و حتی نهایه العصر المملوکی، مقدمه لنیل درجه الماجستير، المملكة العربیة السعودیة: جامعه ام القرى.

شبانکاره ای، محمد بن علی (۱۳۸۱). مجمع الانساب، ج ۲، تهران: امیر کبیر.

صادقی، مقصود علی (۱۳۹۳). «مساله راه حج در مناسبات حکومت های شرق و غرب ایران (از غزنویان

- تاصفویه»، تاریخ نامه ایران بعد از اسلام، ش ۸. صالح کمال، سلیمان (۱۴۰۸). «اماره الحج فی العصر العباسی من سنه ۲۴۷-۱۳۲»، رساله مقدمه لنیل درجه الماجستر، مکه المکرمه: جامعه ام القرى.
- صبری پاشا، ایوب (۱۴۲۴). موسوعه الحرمین الشریفین و الجزیره العرب، قاهره: ج ۲، دارالآفاق العربیه. صفدی، خلیل بن ایبک (۱۳۸۱). الوافی بالوفیات، ج ۱۹، بیروت: دارالنشر فرانشتاینر.
- طراوه، حجازی حسن علی (۱۴۲۳). مظاهر الاهتمام بالحج و الحرمین الشریفین فی العصر الاموی، قاهره: مکتبه زهراء الشرق.
- عائده، محمد عبید (۱۴۴۰). «الدور السیاسی و الاجتماعی للسیده زبیده زوج الخلیفه العباسی هارون الرشید»، آداب الرافدین، العدد ۷۷.
- عبادی، مهدی و عباسی، مرتضی (۱۳۹۹). «امنیت حج در دوره حکومت فاطمیان از تصرف مصر تا پایان دولت المستنصر بالله (۴۸۷-۳۵۲)»، پژوهشنامه حج و زیارت، سال پنجم، ش ۱.
- عبدالرزاق سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق (۱۳۷۲). مطلع السعیدین و مجمع البحرین، ج ۱، تهران: پژوهشگاه علون انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عقیلی، سیده سعیده و دیگران (۱۴۰۱). «جایگاه و کارکرد فرهنگی-تمدنی رباط های حجاز در ایام حج (قرون ۸-۷هـ)»، مطالعات تاریخ فرهنگی، ش ۵۴.
- غفرانی و دیگران (۱۳۹۵). «موانع و مشکلات سفر حج ایرانیان در روزگار سلجوقیان»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ش ۲۲.
- فاسی، محمد بن احمد (۱۴۱۹). العقد الثمین فی تاریخ البلد الامین، ج ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶ بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فاسی، محمد بن احمد (۱۴۱۸). الزهور القتطفه من تاریخ مکه المشرفه، ریاض: مکتبه نزار مصطفی الباز.
- فاسی، محمد بن احمد (۱۴۲۸). شفا الغرام باخبار البلد الحرام، ج ۱ و ۲، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة.
- کردی، محمد طاهر (۱۴۲۰). التاريخ القویم لمکه و بیت الله الکریم، ج ۵، ۱، بیروت: دارالخضر.
- کریمی، شکوفه (۱۳۹۶). حج در عصر دوم عباسی (۲۳۲-۳۳۴)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره).
- کعکی، عبدالعزیز (۱۴۱۹). معالم المدینة المنورة بین العمارة والتاریخ، ج ۲، ۳، بیروت: دار والمکتبه الهلال.

- جعفری، اباذر، (۱۳۹۲). «حدیث شد رحال»، حج و حرمین شریفین، ج ۷، تهران: مشعر.
- الاحمدی، سمر عبدالله (۲۰۲۲). «اسهامات اهل العراق في مكة و المشاعر المقدسة العلمية و العمرانية و الخيرية من خلال كتاب العقد الثمين في تاريخ البلد الامين»، تاريخ اسلامي، كليه آداب، قسم العلوم الاجتماعية، جامعه الطائف، العدد التاسع و العشرون.
- الباشا، حسن (۱۴۰۹). الالقاب الاسلاميه في التاريخ و الوثائق والآثار، قاهره: الدارالفنيه للنشر و التوزيع.
- البدریشی، احمد بن هاشم (۱۴۳۶). دروب الحج الى الحرمین الشریفین فی العصور الوسطی، قاهره: جامعه القاهرة.
- البدریشی، احمد بن هاشم (۱۴۲۱). اوقاف الحرمین الشریفین فی العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸هـ). رسالة مقدمة لنیل درجه الدكتوراه فی التاريخ الاسلامی، جامعه ام القرى.
- البدنه، خلود عبدالباقي ابراهيم (۱۴۲۵)، الاسر العلمية في مكة المكرمة و اثرها على الحياه العلمية والعملية خلال العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸هـ/۱۵۱۷-۱۲۵۰م). مكة المكرمة: جامعه ام القرى.
- الزهراني، حنيف الله يحيى (۱۴۰۴). النفقات و اداراتها في الدولة العباسية (۳۳۴-۱۳۲)، رساله مقدمه لنيل درجه الدكتوراه، جامعه ام القرى.
- الجابري، خالد محسن حسان (۱۴۱۳). الحياه العلمية في الحجاز خلال العصر المملوکی، رساله لنيل درجة الماجستير، جامعه ام القرى.
- الجزيري، عبدالقادر بن محمد بن عبدالقادر (۱۴۲۹). الدرر الفرائد المنظمة في اخبار الحاج و طريق مكة المعظمة، ج ۱، ۲، الرياض: داراليمامة للبحث و الترجمة.
- الحشاش، عبداللطيف شاكر، ۱۴۳۷، الحج الشامى في العصر المملوکی (۹۲۳-۶۴۸ هجرى)، رساله الماجستير، جامعه الاسلامى غزه.
- الخرابشه، سليمان (۱۳۸۵). رقابت عباسيان و فاطميان در سيادت بر حرمين شريفين (قرن پنجم و ششم هجرى)، ترجمه رسول جعفریان، تهران: مشعر.
- السباعي، احمد (۱۳۸۵). تاريخ مكة از آغاز تا پايان دولت شرفاي مكة (۱۳۴۴ق)، ترجمه رسول جعفریان، تهران: مشعر.
- السنيدي، عبدالعزيز راشد (۱۴۲۶). المجاورون في مكة و اثرهم في الحياه العلمية، مكة المكرمة: عاصمه الثقافيه الاسلاميه.
- الشهرى، محمد (۲۰۰۱). عماره مسجد النبوى منذ انشائه حتى نهايه العصر المملوکی، قاهره: مكتبه القاهرة للكتاب.

- الشهرى، عبدالله بن فراج بن صالح (١٤٢٣). مرويات خلفه عبدالملك بن مروان فى كتاب تاريخ الرسل و الملوك لمحمد بن جرير الطبرى دراسه تقديمه مقارنه، رساله لنيل الدكتوراه فى التاريخ، المملكه العربيه السعوديه: الشريعه والدراسات الاسلاميه.
- الدجاني، الهام محمد هاشم (٢٠١٠). طريق الحج المصرى فى العصور الوسطى الاسلاميه عيذاب- جده. مجله كليه الآداب، ج٤.
- رشيد الدين فضل الله (١٣٥٨). سوانح الافكار رشيدى، تهران: انتشارات كتابخانه مركزى و مركز اسناد.
- رشيد الدين فضل الله (١٩٤٠). تاريخ مبارك غازانى، انگليس: هرتفورد، استفن اوستين.
- الصلابى، على محمد (١٤٢٩). الدوله الامويه عوامل الازدهار و تداعيات الانهيار، ج١، بيروت: دارالمعرفه للطباعه والنشر والتوزيع.
- العبدرى، ابو عبدالله محمد بن محمد (١٤٢٦). رحله العبدرى، دمشق: دارالسعدالدين للطباعه و النشر و التوزيع.
- العتيبي، العنود بنت فهد بن هاجد (١٤٢٣). اداره الحجاز فى العصر الاموى، رساله الماجستير فى قسم التاريخ، رياض: جامعه الملك سعود.
- الغيث، خالد بن محمد (١٤٢٠). مرويات خلفه معاويه فى تاريخ الطبرى، الرياض: دارالاندلس الخضراء.
- المديرس، عبدالرحمن مديرس (١٤٢٢). المدينه المنوره فى العصر المملوكى (٩٢٣-١٥١٧/٦٤٨-١٢٥٠). رياض: فهرسته مكتبه الملك فهد الوطنيه.
- المزينى، عبدالرحمان بن سليمان (١٤٢٣). «الحياه العلميه فى مكه و المدينه خلال القرنين السابع و الثامن الهجريين»، مركز بحوث و دراسات مجله المدينه المنوره، العدد الثالث.
- المعلم، محمد (٢٠١١). الدرب السلطانى طريق الحج البرى العراقى القديم المسمى درب زبيده، بغداد: دارالكتب و الوثائق.
- الهامى، محمد (٢٠١٣). العباسيون الاقوياء رحله العباسيين منذ بدايه الثوره و حتى نهايه عصرهم الذهبى. قاهره: موسسه اقرء للنشر و التوزيع والترجمه.
- الهليلب، احمد فوزى (١٤٢٦). طريق الحج الحلبى فى العصر المملوكى كما وصفه ابن جابر الاندلسى فى قصيده الرائية. المدينه المنوره، العدد ١٣.
- مالكى مكى، محمد بن احمد (١٤٢٤). تحصيل المرام فى اخبار البيت الحرام و المشاعر العظام و مكه و الحرم و ولايتها الفخام. ج٢، مكه مكرمه: مكتبه الاسدى.

- محمدزاده، رضا (۱۳۸۳). «ابن زبیر». دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۳، زیرنظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- معتوق، صالح یوسف (۱۴۲۱). علم الحديث في مكة المكرمة خلال العصر المملوكي (۹۲۳-۶۴۸هـ). بیروت: مؤسسة الريان.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۳). السلوك لمعرفة دول الملوك، ج ۳، قاهره: دارالکتب والوثائق القومية، الاداره المراكز العلمیه، مرکز تحقق التراث.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۷). السلوك لمعرفة دول الملوك، ج ۱، قاهره: دارالکتب والوثائق القومية، الاداره المراكز العلمیه، مرکز تحقق التراث.
- مقریزی، احمد بن علی (۱۴۲۳). المقفی الكبير، ج ۳، ۵ بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- مکی، عبدالله غازی (۱۴۳۰). افادة الانام بذكر اخبار البلد الحرام. ج ۱، ۲، مکه المکرمة: مکتبه الاسدی.
- مطر، فوزیه حسین (۱۴۰۶). تاریخ عماره المسجد الحرام من العصر العباسی الثاني حتى العصر العثماني، رساله مقدمه لنیل درجه الدكتوراه، جامعه ام القرى.
- منشاوی محمد، محمد محمود (۲۰۲۲). التأثيرات الحضارية العراقية في بلاد الحجاز من مستهل القرن الرابع حتى منتصف القرن السابع، مجله کلیه آداب، جامعه بنی سويف، عدد ۶۳.
- موحدی نیا، عباس (۱۳۹۰). مراسم حج در دوره اول عباسیان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشگاه باقر العلوم (ع).
- موسوی مقدم تربتی، مهناز (۱۳۹۸). حج گزاری ایرانیان در قرون نخستین اسلامی: از ورود اسلام به ایران تا پایان حکومت آل بویه، رساله دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
- نجفی، حافظ (۱۴۰۰). «سفرهای علمای مغرب به حرمین شریفین و تاثیر علمی و فرهنگی آن در مغرب (با تاکید بر اجازات علما)»، میقات حج: ش ۱۱۵.
- وصاف الحضرة، عبدالله بن فضل الله (۱۳۸۸). تاریخ وصاف الحضرة، ج ۴، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- همدانی، کفایت الله (۲۰۱۳). الحجاز في ادب الرحلة العربي، اطروحه قدمت لنیل درجه الدكتوراه، اسلام آباد: الجامعه الوطنیه للغات الحديثه.
- یعقوب، امیل (۱۴۱۸). المعجم المفصل في اللغويين العرب، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- یونینی، موسی بن محمد (۱۴۲۸). ذیل مرآة الزمان. ابوظبی: هیئة ابوظبی للثقافة و التراث، المجمع

الثقافی.

یوسف نواب، عواطف محمد (۱۴۱۷). الرحلات المغربیه و الاندلسیه. ریاض: مکتبه الملك فهد الوطنیه.

Mortel, Richard. (1998). Ribāṭs in Mecca during the medieval period: a descriptive study based on literary sources. *Bulletin of the school of oriental and African Studies*, vol. 61, No.1.

Petersen, Andrew. The Archaeology of the Syrian and Iraqi Hajj Routes. *World Archaeology*, vol. 26, no. 1, 1994, pp. 47-56.